

HITVITÁZÓ TUDOMÁNY VAGY TUDOMÁNYOS HITVITA?

Káldi György és Dengelegi Péter polémiája

A magyar szellemi élet történetének egyik legpezsgőbb szakasza volt a reformációt követő két évszázad, melyet a hitviták korának is nevezhetünk.¹ Ez a műfaj, melyet a keresztény egyházak változó hevességű szembenállása szült, szorosan hozzátartozott a 16–17. század világához.

A hitviták műfaji tekintetben színes képet mutatnak: formai és tartalmi jellemzőik egyaránt változatosak. Hangnemükre gyakran a szenvedélyes agitáció vagy a féktelen vádaskodás jellemző, de bőven akad köztük szenvedélyektől mentes, tudományos stílusban megírt mű is. A 17. század első két évtizedében, Pázmány *Kalauzán*ának megjelenéséig elsősorban a szenvedélyesség jellemezte a magyarországi hitvitákat; az 1613-at követő időszakban azonban egyre gyakrabban jelentek meg indulatokkal kevésbé telített, tárgyilagos érvelésre törekvő munkák is. Ez a tendencia nagy mértékben erősítette a magyar nyelvű tudományos és ismeretterjesztő próza kifejlődésének folyamatát. A két irányzat természetesen még hosszú ideig nem vált el egymástól élesen: *kölcsönösen* odafigyeltek egymásra, s gyakran reagáltak is a másik oldal munkáira. Tudományos és ismeretterjesztő irodalom – a 17. század elején még nem eltérő *értékkategoriák*. Ennek a fejlődési szakasznak igen fontos dokumentuma Káldi György (1572–1634)² és Dengelegi Péter (1597–1648)³ vitája, amely érdekes összehasonlításra ad lehetőséget a két műfaji változat sajátosságai között.

A Káldi–Dengelegi szellemi párbaj két bibliafordítói álláspont vitája. A jezsuita szerzetes *Oktató intése* (1626) egy szövegkiadás követése mellett száll síkra, a református prédikátor *Rövid anatómiája* (1630) viszont több szövegváltozat egyidejű használatát és állandó összevetését tartja követendő módszernek. A két felfogás közötti különbség lényege azonban az egyes források hitelességének kérdésében van. Káldi szünet nélkül a *Vulgata* autentikusságát hangsúlyozza, Dengelegi viszont a legrégebbi héber és görög nyelvű kéziratok hitelessége mellett érvel. A problémát tovább bonyolítja, hogy a 17. század elejére már a katolikusok is eljutottak az „ad fontes”-elvhez, s különbség csupán abban volt, hogy a protestánsokkal ellentétben ők nem kívántak egészen az ősforrásokig

¹ Erre utal BITSKEY István alapvető munkájának címe is: *Hitviták tüzeiben*.

² Káldi életrajzának két legjobb összefoglalása: LUKÁCS László, *Káldi György, a bibliafordító*, Katolikus Szemle, 1955, 129–133; BAKÓ Dorottya, *Káldi György élete és művei*, MKsz, 1987, 73–87.

³ Dengelegi életrajzához a legjobb források: BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszében, 1766, 64; HERPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp.–Szeged, 1965, 302–306 (Adattár a XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, I); ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977, 146.

visszamenni. Így fordulhatott elő, hogy Káldi a megfellebbezhetetlen tekintélyű *Vulgata* hitelességét számos esetben a *Septuaginta* vagy más régebbi forrás adatainak felhasználásával igyekezett bizonyítani. Hasonló ellentmondást fedezhetünk föl Káldinál a Szentírás szabad olvasásának kérdésében is. Miközben folyamatosan állítja: a Bibliát nem kell mindenkinek olvasnia, sőt az sokaknak kárára is volna – olykor ő maga buzdítja a keresztényeket, hogy Isten igéjét „szorgalmasan megolvassák”.⁴ Ezek a szavak az anyanyelvűség fontosságának felismerését is jelentik. Látható tehát, hogy a reneszánsz és a reformáció a katolikusok fölött sem múlt el nyom nélkül, hiszen a filológusi szemlélet és a nemzeti nyelv tudatos használata immár náluk is meghatározóvá vált.

Káldi *Oktató intése* nem előzmények nélkül született meg, szerzője válasznak szánta Károlyi Gáspárnak a Vizsolyi Bibliához és Szenci Molnár Albertnek az 1608-ban megjelent Hanaui Bibliához írt ajánlólevelére.

Károlyi nyomtatott Szentírásának előjáró beszéde először Isten megismerésének külföldi lehetőségeit tekinti át, megállapítva, hogy ennek egyetlen teljes értékű módja a Biblia tanulmányozása. Károlyi a továbbiakban erre a kijelentésre alapozva fejt ki a protestáns szentírástudomány alapelveit. Véleménye szerint a prófétai és apostoli iratok szentek, mert Isten szavait őrzik. A Biblia könyvei teljeseek, tiszták és igazak, ezért a sugalmazott szövegeken semmit sem szabad változtatni. A szent iratok tanítását minden kereszténynek el kell fogadnia és tettekre kell váltania, de a Biblia tanúságával alá nem támasztható hitelvek megvallása senki számára nem kötelező, sőt akár bűnös cselekedet is lehet. Ezekből a tételekből logikusan következik a megállapítás: a Szentírást *mindenkinek* olvasnia kell. Károlyi a továbbiakban ebből kiindulva fogalmazta meg azokat a kijelentéseket, amelyek évtizedekkel később Káldit az *Oktató intése* megírására készítették. Károlyi élesen bírálja a katolikus egyházat, amely véleménye szerint egyrészt megfosztja híveit a Biblia tanulmányozásának lehetőségétől, másrészt pedig meghamisítja a Szentírást, mivel a héber–görög eredeti helyett ragaszkodik a romlott szövegű, latin *Vulgatához*. Károlyi állítása szerint a deák Biblia számtalan toldással, lopással, homályos vagy elváltoztatott résszel van megterhelve – éppen a katolikus szentírástudósok hamisításainak folytán. Az előjáró beszédben megfogalmazott állítások igazságát természetesen bizonyítékok sora is igyekszik alátámasztani.

Szenci Molnár Albert – mesteréhez hasonlóan – ajánlólevelet illesztett az általa gondozott, 1608-ban megjelent Bibliához.⁵ Ennek lapjain egy újabb – Káldit heves cáfolatra ösztönző – érvet szegezett a római egyháznak. Szenci állítása szerint a magyar nyelvű Szentírás-fordítás hosszú ideig tartó hiányáért kizárólag a hazai katolikus egyház volt

⁴ *Oktató intése*, 10.

⁵ A közelmúltban P. VÁSÁRHELYI Judit foglalkozott a Szenci-féle Szentírás-kiadás keletkezési körülményeivel: *Szenci Molnár Albert bibliakiadásának háttere = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, II, 723–730. A téma alapos feldolgozását adja egyébként NAGY László egyik munkája is (*Szenci Molnár Albert*, Kolozsvár, 1993, 7–14, 53–94).

felelős, hiszen annak elkészítése az ő feladata lett volna – hasonlóan más keresztény nemzetek példájához, melyeknek nyelvére már jóval korábban átültették a Bibliát.

Káldi György az *Oktató intés*t nem önálló kötetként jelentette meg, hanem Szentírásfordításának 1626-os kiadásához csatolta. A mű teljes és betűhű címirata így szól: „Oktato intes melyből a keresztény ember könnyen ítéletet tehet a magyar nyelven írott kalvinisták Bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár gönczi predikátor Magyarországon Visolyban, azután Mólnár Albert Németországban Hannoviában nyomtatott: és eszébe veheti, ha az igaz Szent Biblia-e vagy nem. Irta a Jesus alatt vitézkedő Társaság-béli nagyszombati Káldi György pap.”⁶

A *Szent Biblia* és az *Oktató intés* Bécsben jelent meg, Formika Máté nyomtatásában. Költségeit Pázmány Péter, Bethlen Gábor és a kamara fizette.⁷ A könyvet félív nagyságú lapokra nyomtatták. A kötet címlevele után – melyet rézmetszet díszít – Pázmány Péternek és Giovanni Argentinnek a kiadást engedélyező latin nyelvű sorai olvashatók. Ezután a tartalommutató következik. Maga a szentírási szöveg 1173 lapot tesz ki – ez a kötet fő része. Káldi függelékben közli Manasses imádságát, Ezdrás III. és IV. könyvét. Ezt az idegen szavak és nevek jegyzéke követi, majd a tárgymutató. Ezután új ívjelzéssel és lapszámozással az *Oktató intés* kezdődik, mely 44 lap terjedelmű. A kötet utolsó egysége a sajtóhibák jegyzéke, amely egy utólag beragasztott levélre került.

A Káldi-Biblia imént említett sajátos kiegészítői a különféle mutatók. Az első – négy lap terjedelmű – mutató az idegen szavak és nevek jegyzéke, kiegészítve ezek magyarátával. A másik egy sajátos tárgymutató, amely a teológiai fogalmak, a biblikus témák, valamint a személynevek és a hozzájuk kapcsolódó események közötti eligazodást segíti. A mutatók összeállítása azt sugallja, hogy Káldi főként papoknak szánta bibliafordítását – így az *Oktató intés*t is –, hiszen elsősorban nekik lehetett szükségük ezekre a segédletekre, mindenekelőtt a hitoktatásban és a prédikációírásban.

Káldi az *Oktató intés* nyomtatott szövegét nem látta el a megírás idejét jelző keltezéssel, közvetett bizonyítékok alapján azonban egyértelmű, hogy a vitairat 1626-ban született. Művének 43. lapján Káldi az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* második kiadásának egyik szakaszára utal, ez pedig 1623-ban jelent meg. Mivel Káldi igen elfoglalt volt ebben és a következő években, így valószínűsíthető, hogy az *Oktató intés* megírására csak bécsi tartózkodásának idején, 1626-ban nyílt alkalma. Az is elképzelhető, hogy a vitairat egy hirtelen ötletből született – kihasználható a rendelkezésre álló szabad nyomdai kapacitást. Ezt bizonyíthatja, hogy az *Oktató intés*ről nem tesz említést sem Pázmány érsek (1625. április 3.), sem Argenti tartományfőnök (1625. szeptember 4.) nyomtatási engedélye: Káldi vitairata tehát ezek kiadása után született, ami egyébként nem teszi kétséggé, hogy keresztülment a rendi cenzúrán. Emellett az is feltűnő, hogy az *Oktató intés* új ívjelzéssel és lapszámozással került be a kötetbe. Úgy tűnik tehát, hogy Káldi vitairata röviddel a Szentírásfordítás kinyomtatása előtt (vagy azzal egy időben) keletkezett.

⁶ RMK I, 551; RMNy II, 1352.

⁷ Vö. BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia*, Századok, 1981, 742–743.

A *Szent Biblia* és az *Oktató intézés* külföldi nyomtatásának oka bizonyosan a magyarországi katolikus nyomdák siralmas helyzetében keresendő. A nagyszombati nyomda a történelem viharainak lett áldozata, így 1620 és 1635 között – tudomásunk szerint – egyetlen kiadvány sem készült a városban. 1626-ból olyan munkát sem ismerünk, amely a pozsonyi jezsuita nyomdából került volna ki.⁸ Ebben az évben tehát Magyarországon egyetlen katolikus nyomda sem működött. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy a bécsi nyomdász az itthoniaknál olcsóbban és jobb kivitelben tudta elkészíteni Káldi műveinek kiadását.

Az *Oktató intézés* megírásának fő oka az lehetett, hogy Káldi – a korban általánosan elterjedt példát követve – tudományos igényű kísérőirattal akarta ellátni Biblia-kiadását.⁹ Így kívánta megvédeni fordítását az előre látható és várható támadásoktól, miközben paptestvéreinek filológiai kiművelése révén, közvetetten híveit is szerette volna elriasztani a protestánsok Bibliájától. Mindez az *Oktató intézés* 43–44. lapjáról is kiderül.

Káldi vitairata – mivel a katolikus bibliafordítással együtt, azzal egy kötetben adták ki – igen széles olvasóközönséghez jutott el. A könyvjegyzékek tanúsága szerint az *Oktató intézés* bekerült a magánkönyvtárakba, az iskolai és az egyházi gyűjteményekbe egyaránt.¹⁰ Katolikusok és protestánsok egyformán ismerhették, a királyi Magyarországtól Erdélyig. A mű számos példányát ma is protestáns egyházi könyvtárak őrzik. Bizonyos, hogy Káldi vitairata nemcsak a kortárs teológusokhoz (a szerző által megcélzott olvasókhoz), hanem a polgári rétegekhez is eljutott, akiknek meggyőzésére egyébként igen alkalmas lehetett.

Az *Oktató intézés* 1626-os megjelenése nem a véletlen műve: egy bibliai filológiával foglalkozó vitairat megírása ekkor vált igazán aktuálissá. Nyilvánvaló, hogy a protestantizmust alapjaiban megrengetni akaró katolikus egyház leghatásosabban úgy érthette volna el célját, ha be tudja bizonyítani a református Biblia hamisságát. Az első magyar nyelvű katolikus Szentírást viszont csak ebben az évben adták ki. Ha Káldiék hamarabb intéztek támadást a protestánsok fordítása ellen, az valószínűleg nemhogy eredménytelen, de káros lett volna, hiszen a katolikus érvelés hitelességét éppen a saját verziójú bibliafordítás léte biztosíthatta. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy egy ilyen vitairat a legnagyobb hatást akkor érthette el, ha magával a Szentíráskiadással együtt publikálták.

Dengelegi Péter a Káldinak írt választ 1630-ban, a következő címlapszöveggel jelentette meg: „Rövid anatomia, mellyel a nagy szombati Kaldi György papnak a Szent Biblia felől való oktató intese, mellyet az ő tőlle magyar nyelvre fordítottat Bibliának sar-

⁸ A pozsonyi nyomda, amely ekkor már a jezsuitáké volt, a rendelkezésre álló adatok alapján 1625-ben mindössze két kisebb terjedelmű művet jelentetett meg (Pázmány imádságos könyvét és egy rituálét), s legközelebb csak 1629-ben adott ki könyvet (az 1629-es nagyszombati zsinat határozatait).

⁹ A Szentíráskiadásokat kísérő előszók írása külföldön nem csupán a protestánsoknál volt gyakorlat, hanem a katolikus biblia tudósok körében is. Káldi Szentíráshoz valószínűleg azért nem csatlakozott külön előszó, mert ennek szerepét az *Oktató intézés* vette át.

¹⁰ A szegedi Adattár sorozat könyvtárjegyzékeket közlő kötetei bőségesen tartalmaznak adatokat Káldi vitairatára vonatkozóan. Így például a 13., 14., 15., 16/2., 16/3. sorszámú kötetek is.

kához biggyesztet, minden reszeiben megh vizsgálta, es egyzersmind Karolyi Gaspar es Szenci Molnár Albert az ő hasznos munkajokkal edgyüt patvaros nyelvenek ostorozasa alol fel szabadittatnak, az nagy Istennek segedelmebol, Dengelegi Peter által, Feier-Varat 1630, Effmurdt.”¹¹

A mű önálló kötetként jelent meg. Nyomatását Lignicei Effmurdt Jakab végezte 1630-ban Gyulafehérvárott, a fejedelmi nyomdában. A kötet terjedelme 388 lap, nyolcadrészt íveken. A könyv címlapjának hátán idézetet olvashatunk a Bibliából és Petrus Molinaeustól. Ezután következik a Kolozsvárott, 1628 húshagyókeddjére¹² keltezett ajánlás, melynek címzettje Igaz Gáspár. Ezt latin nyelvű köszöntő versek követik Szenci Molnár Albert, Keresztúri Pál, Dengelegi Balázs és Kecskeméti György tollából. Szenci Molnár *Tetrastichon Latinum* című verse után annak magyar nyelvű parafrázisát is megtaláljuk. A kötet következő része a sajtóhibák jegyzéke. Ezután kezdődik a fő rész, melyben Káldi György *Oktató intésének* hitvitázó módszerekkel megírt bírálata olvasható.

Valószínű, hogy az ajánlás keltezése a vitairat befejezésének időpontját adja, s Dengelegi a könyv írását már 1627-ben elkezdte. Erre enged következtetni a mű tekintélyes terjedelme mellett az, hogy könyvnek ajánlásában Dengelegi a vitairat elkezdésének időpontját közvetlenül 30. születésnapjának idejére helyezi, és az is, hogy Káldi vitapartnerére már ebben az évben Kolozsvárra került, s már ekkor bekapcsolódott az erdélyi református egyház tudományos életébe.

A *Rövid anatómiát* a megírást követően két évvel, 1630-ban nyomtatták ki. Ennek a késlekedésnek több oka is lehetett. Elképzelhető, hogy Bethlen Gábor politikai szempontból nem tartotta kívánatosnak a mű megjelenését, s ezért nem járult hozzá annak kiadásához. A megbékélésre törekvő politikus valószínűleg így szerette volna megakadályozni egy újabb összetűzés kialakulását. Mindez összefüggésben lehetett azzal is, hogy Bethlen igen jelentős összeggel támogatta Káldi Bibliájának megjelentetését.¹³ A késlekedés másik oka a kolozsvári nyomda akkoriban igencsak leromlott állapota lehetett: nem ismerünk olyan nyomtatványt, amely Heltai Gáspár egykori műhelyében 1628 és 1629 között készült volna.¹⁴ A *Rövid anatómiát* azonban némi késedelemmel mégis sikerült Erdélyben kinyomtatni. Dengelegi végül valószínűleg azért döntött az 1620-tól működő fejedelmi nyomda mellett, mert az csupán 20 km távolságra volt alvinci otthonától, ahová már 1628-ban átköltözött Kolozsvárról.

Dengelegi a *Rövid anatómia* megírásának legfőbb okául – művének ajánlásában – Igaz Gáspár erre vonatkozó felkérését és az iránta táplált hála érzését nevezi meg. Igaz Gáspár váradi származású, de régóta Kolozsváron élő jómódú református polgár volt, aki

¹¹ RMK I, 592; RMNy II, 1467.

¹² Ez a nap az RMNy II. szerint március 9-e volt.

¹³ BITSKEY, *i. m.*, 742–743.

¹⁴ Az RMNy II. adataiból a következők derülnek ki. Heltai Gáspár egykori nyomdájának kiadásában 1627-ből mindössze egy mű maradt fenn (egy verses szerelmi história), s Kolozsváron legközelebb csak 1630-ban jelentettek meg általunk is ismert kiadványt (egy I. Rákóczi Györgyhez írt munkát).

vagyonából támogatta – többek között – Dengelegi külföldi tanulmányait is. Róla egyébként hazatérte után sem feledkezett meg, s további segítséget nyújtott neki.¹⁵

Dengelegi olvasóközönségéről igen keveset tudhatunk, a könyvjegyzékek nem tartalmaznak számottevő és értékelhető adatokat a *Rövid anatómiáról*.¹⁶ Nyilvánvaló, hogy Dengelegi könyvének elterjedését számos tényező gátolta. Bizonyos, hogy Bécsből könnyebben jutott el valami Kolozsvárra, mint fordítva – Dengelegi vitairata tehát a földrajzi tényezők és a politikai elszigeteltség miatt sem válhatott ismertté a teljes magyar közvélemény előtt. Ráadásul az is akadályozta a *Rövid anatómia* széles körű elterjedését, hogy önálló kötetként jelent meg, nem pedig valamely tekintélyes példányszámú, nagy érdeklődésre számot tartó könyv – például egy Biblia-kiadás – függelékeként. Mindezek alapján csupán annyit feltételezhetünk, hogy Dengelegi olvasói Erdély protestáns szellemű és hitű, főként laikus polgárainak köréből kerültek ki.

A *Rövid anatómia* megjelenítése igen aktuális volt az 1620-as évek végén. Dengelegi műve gyorsan reagált Káldi vitairatára, amely tulajdonképpen az első igazán filológiai vértetéű támadásnak tekinthető a protestáns Biblia ellen. Mindenképpen jelentős teljesítmény, hogy az *Oktató intése*re, melyet csak két évvel azelőtt adtak ki, máris megszületett a protestánsok válasza, és nem is a királyi Magyarországon, hanem Erdély református egyházában.

Néhány szót érdemes szólni a *Rövid anatómia* megjelenését köszöntő versekről is, melyek a mű ajánlása után olvashatók. A rövid terjedelmű, egy kivételével latin nyelvű költemények közül az első kettő Szenci Molnár Albert műve. A *Tetrastichon Latinum* arra biztatja Dengelegit, hogy folytassa a „jó szolgálatot”, az elavult dogmákat ostromolja továbbra is igaz fegyverrel, hogy azok minél hamarabb megsemmisüljenek. A *Hunniadicum* tulajdonképpen az előző vers parafrázisának tekinthető, bár erőteljes nyelvezete és szókimondása mindenképpen elüt az előkép emelkedettebb hangnemétől. A gyulafehérvári kollégium rektora, Keresztúri Pál egy latin nyelvű disztichonnal köszöntötte a *Rövid anatómia* íróját. Keresztúri verse Káldinak a katolikus Biblia fogyatkozásait mentegetni akaró igyekezetét gúnyolja. Dengelegi Balázs – aki Dengelegi Pétert testvérének nevezi – egy tetrasztichonban biztatja a „Múzsákkal körülvett” író, hogy folytassa tovább Káldi mesterkedéseinek leleplezését, s így szerezzen magának elismerést. A leghosszabb köszöntő verssel Kecskeméti György tisztelte meg Dengelegit. A nyolcsoros, disztichonokból álló mű kiemeli Dengelegi fiatal korát, tehetségét és erényeit, s azt kívánja, hogy ez az erényesség jelenjen meg a *Rövid anatómia* lapjain is. Kecskeméti György – igen egyszerűen – „barátjának” ajánlja versét. Ezek a Dengelegihez írt köszöntő versek egyértelműen jelzik: a vitairat mögött ott állt az erdélyi református egyházi értelmiség színe-java.

A *Rövid anatómia* keletkezésének hátterét vizsgálva fölmerül a kérdés: volt-e szerepe Szenci Molnár Albertnek a vitairat megszületésében? Nyilvánvaló, hogy a Káldi *Oktató intése*re szánt református válasz megírása elsősorban Szenci Molnár feladata lett volna,

¹⁵ Az Igaz Gáspárra vonatkozó adatok forrása egyrészt a *Rövid anatómia* ajánlása, másrészt pedig HERPEI János írása (i. m., 304).

¹⁶ Az Adattár kötetében mindössze egy adatot találtam Dengelegi vitairatára vonatkozóan (16/2, 125).

hiszen a jezsuita teológus öt személy szerint is támadta művében. Ez a válasz azonban nem született meg. Dézsi Lajos kutatásaiból¹⁷ tudjuk, hogy Szenci Molnár csak 1629-ben került Kolozsvárra, de ekkor Dengelegi már Alvincen volt. Az is bizonyos, hogy az itt eltöltött évek igen sok elfoglaltsággal terhelték meg őt. Ekkor készítette a *Discursus de summo bono* fordítását, és jelentős tevékenységet fejtett ki a gyulafehérvári kollégium megszervezésében. A sok feladat mellett azonban személyes sorsának nyomorúságai – az anyagi és az egészségügyi gondok – is arra készíthették Szencit, önálló vitairat írása helyett elégedjen meg azzal, hogy köszöntő verseivel a maga tekintélyét kölcsönözheti Dengelegi már korábban elkészült művének. Szenci ily módon teljes mértékben Dengelegire hagyta az *Oktató intés* megválaszolásának feladatát. Azt a feltételezést viszont, amely szerint a *Rövid anatómia* kifejezetten Szenci Molnár ösztönzésére keletkezett, a kronológián túl maga Dengelegi cáfolja meg, amikor könyve előszavában Igaz Gáspár hozzá intézett és vitairat írására szóló felkérését emlegeti (amire korábban már mi is utaltunk).¹⁸

Az *Oktató intés* és a *Rövid anatómia* – a nyilvánvaló tartalmi összefüggések mellett – szerkezeti és formai szempontok alapján is párhuzamba állítható egymással. Káldi György vitairata 20 fejezetből áll. Ez a felosztás világos és könnyen áttekinthető formát ad a műnek. Egy fejezetben Káldi általában egy témát tárgyal, de az előfordul, hogy egy probléma kifejtése több fejezetre is kiterjed. A vitairat bevezető és befejező része nem foglal el külön szerkezeti egységet, ezeket Káldi az első, illetve a huszadik fejezet szövegébe illesztette be. A *Rövid anatómia* kompozíciója – noha híven követi az *Oktató intés* szerkezetét – nem lett ilyen könnyen áttekinthető: Dengelegi ugyanis kétféle tagolást alkalmazott párhuzamosan. Az egyik felosztás négy részre bontja a vitairatot, annak alapján, hogy Dengelegi – tematikai szempontból – így osztja fel az *Oktató intést* is. A másik tagolás viszont Káldi művének fejezetbeosztásából indul ki, s a felvetett problémák számának megfelelően Dengelegi könyvét 14 kérdésre (fejezetre) bontja.

	<i>Oktató intés</i>	<i>Rövid anatómia</i>
– bevezetés	I. fejezet	ajánlás
– Isten megismerésének módja és eszközei	I. fejezet	I. kérdés
– a Biblia méltósága	II. fejezet	Az <i>Oktató intés</i> első részéről
– régi és új tévelygések	III. fejezet	II. kérdés és az <i>Oktató intés</i> második részéről
– Szenci Molnár Albert <i>Előljáró beszédének</i> vizsgálata	IV. fejezet	III. kérdés

¹⁷ DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert*, Bp., 1897, 214–218 (Magyar Történeti Életrajzok, 3).

¹⁸ *Rövid anatómia*, 6a–b.

	<i>Oktató intés</i>	<i>Rövid anatómia</i>
– Károlyi Gáspár <i>Elöljáró beszédének</i> vizsgálata a. a Biblia szabad olvasása b. a <i>Vulgata</i> hitelességének vizsgálata	V–VIII. fejezet IX–XIV. fejezet	IV. kérdés V–IX. kérdés
– a Károlyi-Biblia hitelességének vizsgálata	XV–XX. fejezet	X–XIV. kérdés
– befejezés	XX. fejezet	Az <i>Oktató intés</i> utolsó részéről

Az *Oktató intés* elején Káldi Isten megismerésének két útjáról értekeznek. Az egyik lehetőség a teremtmények szemlélésén alapul, a másik pedig a Biblia tanulmányozását jelenti. Tökéletes istenismeretet viszont csak az utóbbi adhat. Káldi a Szentírást gazdagságnak, orvosságnak, fegyvernek és gyönyörűségnek nevezi, majd hozzáteszi: ezt a kincset a katolikus egyház mindig hűséggel őrizte, és minden hamisítástól megóvta. Az *Oktató intés* szerint a hitbéli tévelygések közül a Bibliával kapcsolatosak a legördögibbek, s ezektől megszállottak a „mostani újítók” is: Károlyi és Szenci Molnár saját dicsőségüket keresték, amikor meghamisított Szentírás-kiadásait elkészítették. Káldi leírja, maga is látott kétszáz évvel korábbról származó magyar nyelvű bibliafordítást, ezért méltatlannak tartja Szenci vádaskodását, amely a katolikus egyházat éppen ennek hiányáért kárhoztatja.

Az *Oktató intés* ezután Károlyi Gáspár előszavának „megrostálására” kerít sort. Káldi szerint nincs isteni parancs arra, hogy mindenkinek olvasnia kelljen a Szentírást: a tanítás hallgatása és megtartása önmagában elegendő az üdvösséghez. Ha Isten azt akarná, hogy mindenki olvassa szavait, akkor azt is megparancsolta volna, hogy mindnyájan megtanuljunk olvasni. Káldi egy másik érve szerint Mózes idejéig semmit nem írtak le, s a tanítást szóban adták tovább. Arra is felhívja a figyelmet, hogy számos szentírási könyv elveszett, s ezt még a protestánsok is elismerik. Káldi fejtegetései állandóan ugyanarra a pontra térnek vissza: a katolikus egyház szerinte soha nem tiltotta a Szentírásnak sem az olvasását, sem a fordítását – noha ez volt Károlyi legfőbb vádjá a katolikusok ellen. Káldi ezzel a kérdéssel kapcsolatban néhány veszélyre is fel akarja hívni olvasói figyelmét. Egyrészt úgy véli, törekedni kell arra, hogy a hívek kezébe „helyes és igaz” fordítás kerüljön. Másrészt pedig kijelenti, nem mindenki lelkének válik javára a Biblia-olvasás, hiszen minden eretnokség a Szentírás téves értelmezésén alapul, ennek pedig fő oka a tudatlanság és a válogatás. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a Biblia helyes értelmezéséhez szükség van a tanítók segítségére, s ezt elsősorban az egyházi hagyomány biztosíthatja számunkra. Káldi szerint az is elképzelhető, hogy a protestáns vádakkal ellentétben nem a *Vulgata* latin szövege romlott meg, hanem a héber–görög nyelvű eredeti.

Az *Oktató intés* ezután – Károlyit követve – rátér a *Vulgata* hitelességének vizsgálatára. Káldi szerint hamisan vádol Károlyi, amikor azt írja, hogy a *Vulgatát* sok helyen bővítették, megtoldották. Úgy véli, a felrótt kiegészítések egy része nyomtatási hiba, a

fordítótól származó magyarázat; másik része pedig olyan kiegészítés, amely a csonka szöveg tartalmi összefüggéseiből következtethető ki. Káldi tagadja, hogy a katolikusok megcsonkították volna a deák Biblia szövegét. Szerinte az úgynevezett csonkítások egy része olyan magyarázat, amelyet feleslegessé tesz a szöveg egyértelmősége vagy belső összefüggése; másik része olyan ismétlés, amely ugyanazt mondja el másodsor is, csupán más szavakkal; a harmadik csoportba pedig azok a részletek tartoznak, amelyek létezéséről az ókeresztény atyák sem tettek említést. Károlyi Gáspár homályossággal is megvádolta a deák Bibliát, Káldi szerint viszont ennek oka nem a fordítás gyengeségében rejlik, hanem a Szentírás eredeti nyelvezetében. A problémát – úgy véli – csak akként lehet megoldani, ha az értelmezéshez felhasználjuk a különböző korok keresztény tanítóinak műveit. Károlyi szerint a pápisták meghamisították a Szentírás szövegét, Káldi azonban erre is igyekszik megfelelni. Véleménye szerint a kifogásolt részletek a különféle kiadásokban és a „szakirodalomban” többféle változatban léteznek, de ezek jelentése nyelvi és teológiai értelemben egyaránt azonos: a hangoztatott probléma tehát valójában nem is létezik. Károlyi következő érve szerint a katolikusok saját teológiájuk tanításához szabták a *Vulgata* szövegét, s ennek bizonyítására három példát mutat be ajánlólevelében – Káldi elsősorban az egyházatyák írásaira és a zsinatok határozataira hivatkozva igyekszik ezeket megcáfolni.

Káldi *Oktató intése* ezután áttér a Károlyi-féle Biblia kritikájára. A jezsuita szerzetes ennek során ugyanazt igyekszik rábizonyítani a Vizsolyi Bibliára, mint ami alól az ímént még a *Vulgatát* akarta tisztázni. Káldi megállapítása szerint a gönci prédikátor új Bibliát „koholt”, azaz hamisított. Szerinte Károlyi egymaga jóval többet rontott a Biblia szövegén, mint a katolikus tudósok együttesen. Káldi úgy látja, ellenfele – bűnös módon – értékesebbnek tartja saját glosszáit, mint magát a Szentírást. Ha ez még sincs így, akkor viszont feleslegesek a jegyzetek, hiszen az értelmezés nehézségeit nem szüntetik meg. A vita e fejezetében utoljára forrásainak rossz megválasztása miatt éri kritika a Vizsolyi Biblia fordítóját: Káldi szerint Károlyi olyan szerzők és fordítók írásait használta fel munkája során, akiknek műveit még a protestáns teológusok sem fogadják el megbízhatónak. Káldi bizonyos abban is, hogy Károlyi sok helyen megtoldotta magyar nyelvű Szentírását. A protestánsok szerint a Biblia értelme igen homályos, és ezért szükségesek a megértést segítő kiegészítések, melyeket egyébként is eltérő betűtípussal nyomtatnak. Káldi viszont úgy véli, ha a Szentírást mindenkinek olvasnia kell – ahogyan a protestánsok tanítják –, akkor az nem lehet nehezen értelmezhető, tehát a toldásokra sincsen szükség. Másrészt pedig az sem kerülte el a figyelmét, hogy ellenfelei egyre inkább kezdenek felhagyni az eltérő betűforma alkalmazásának szokásával. Káldi szerint egyébként Károlyi nemcsak betoldott részeket a Szentírás szövegébe, hanem számos esetben meg is csonkította azt, olykor egész könyveket lopva el Isten ígéből. A jezsuita bibliatudós nem érti, honnan tudják a protestáns teológusok olyan biztosan, hogy ezek a könyvek nem isteni sugallatból születtek, hiszen hitelességük mellett szól számos zsinati határozat és patrisztikus mű is. Káldi szerint a protestánsok azért hagyták ki Szentírásukból ezeket a részeket, mert tartalmuk dogmatikai jelentőségű, és könnyedén megcáfolhatnák a reformált vallás egész hitrendszerét. Az *Oktató intés* következő fejezetében Káldi azzal

érvel Károlyi ellen, hogy Szentírás-fordítása homályos, nehezen érthető. A továbbiakban pedig az a kérdés is fölmerül: meghamisította-e Károlyi a Bibliát vagy sem? Káldi természetesen azon a véleményen van, hogy ellenfele számtalan hibával – mégpedig *szándékos* félrefordításokkal – terhelte meg Szentírását, még a többi kálvinista Bibliához képest is: így akart nem egy dogmatikus jelentőségű részt eltüntetni a szövegből.

Az *Oktató intés* utolsó fejezetében Káldi ügyes fogással vitaanyaggá minősíti a Vizsolyi Biblia összes glosszáját. Ez lehetővé teszi számára, hogy a maga sajátos szempontja alapján áttekintse a katolikusok és a protestánsok közötti legfontosabb vitapontokat. Ily módon az eddig főként ajánlásokkal folytatott vitát kiterjeszti mintegy a protestáns Biblia és hittudomány egészére. Az emberi szabad akarat kérdésének eldöntéséhez Káldi a Genézis szavait hívja segítségül, a jó cselekedeteknek az üdvösség elérésében betöltött fontos szerepét pedig Tóbiás könyvével igazolja. Vitatott kérdés a tisztítótűz létezése is – a jezsuita teológus a Makkabeusok második könyvével és logikai érvekkel igyekszik meggyőzni olvasóit. Ezután az evangéliumi tökéletesség, a szüzesség és a szegénység vállalásának kérdése kerül sorra. Káldi szerint az ember elkötelezheti magát a jóra, s ezzel érdemeket is szerezhet az örök életre – szemben a protestáns prédikátorok példájával, akik sokkal bűnösebb életet élnek, mint a fogadalmas szerzetesek, s csupán azért kárhoztatják az önként vállalt tisztaságot, mert ők maguk alkalmatlanok rá. A szegénységről szólva Káldi a törvénytisztelő ifjú alakját és Jézus hozzá intézett szavait idézi fel. Ezután a szentségek kerülnek sorra: a keresztség megigazító ereje, Krisztus valóságos jelenléte az oltáriszentségben, végül pedig az egyházi rend. Ez utóbbival kapcsolatban Káldi nem mulasztja el megismételni a tridenti zsinat tételét: a papok tanításának hitelessége és az általuk kiszolgáltatott szentség érvényessége független erkölcséiktől és életmódjuktól. Káldi szerint a katolikus papok hivatásának megkérdőjelezésével Károlyi célja az, hogy az egyszerű hívekkel elfeledtesse az újítók gyalázatos életét, és hamis tanításukat kritika nélkül befogadtassa velük. A böjt üdvösséges hatásának taglalása után a parancsok megtarthatóságáról szól Káldi. Ehhez Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levelét idézi, bizonyítva, hogy az igenis lehetséges. A jezsuita tudós hasonlóan vélekedik a tökéletesség kérdéséről is. A szentekkel kapcsolatban Káldi azt rója fel Károlyinak, hogy glosszáiban ok nélkül gyalázza és vádolja őket. Ezután az őrangyalok létezéséről, Péter apostol primátusáról esik szó, majd arról, hogy Isten akar-e minden embert üdvözíteni. A fejezet utolsó részében a kiközösítés lehetőségének és alkalmazásának kérdései kerülnek sorra.

Káldi az *Oktató intést* azzal zárja, hogy Károlyi Gáspár Bibliáját hazugnak nevezi, és minden „gyenge hitű” keresztény hívőt eltilt annak olvasásától.

Dengelegi Péter *Rövid anatómiájának* első része hasonló gondolatokat fejt ki Isten megismerhetőségéről és a Szentírás méltóságáról, mint Káldi az *Oktató intés*ben.

Dengelegi szerint a katolikus egyház azért használta és magasztalta évszázadokig a latin nyelvű Bibliát, mert tudatlansága miatt nem is ismerte a héber–görög nyelvű eredetit. Másrészt a *Vulgata* szövegét az egyház soha nem tette autentikussá – még Pázmány szerint sem –, csupán annak méltóságát nyilvánította ki. Ráadásul ebben a fordításban

számos hiba van, amit a katolikus teológusok is elismernek. A református prédikátor ezután visszatér Káldinak arra a megjegyzésére, miszerint tilos és bűnös dolog a Bibliát korrigálni. Ebben az esetben vajon mi lesz a sorsa Sixtus és Kelemen pápáknak – teszi fel a kérdést –, akik a Szentírásból újabb és újabb javított kiadásokat készítettek? Dengelegi válasza nem kétséges. Mindezek után a *Rövid anatómia* szerzője – mintegy konklúzióként – kijelenti, hogy Káldi téved, amikor azt írja, hogy a Károlyi-féle fordítás nem érdemli a Biblia nevet. Szerinte a dolog éppen fordítva áll: a *Vulgata* az, amely nem méltó a Szentírás névre.

A *Rövid anatómia* következő része Szenci Molnár Albert ajánlólevelének védelmezése. Dengelegi szerint Káldi alaposan félreértette Szenci írását, amely nem öndicséret, ráadásul joggal kifogásolja a magyar nyelvű bibliafordítás lassú elkészültét, hiszen minden protestáns országban hamarabb jelent meg a Szentírás nyomtatásban és nemzeti nyelven, mint nálunk. Egyébként Dengelegi kétségbe vonja Káldi állítását a két évszázaddal korábban született állítólagos katolikus bibliafordításról, mert szerinte azt senki nem látta rajta kívül.

Dengelegi ezután rátér Károlyi Gáspár előljáró beszédének védelmére, a Biblia szabad olvasásának kérdésére. A szerző azzal igyekszik helyreállítani a héber–görög szöveg tekintélyét, hogy kijelenti, soha nem azt igazították a *Vulgatához*, hanem éppen fordítva – amint ezt számos katolikus teológus is elismeri. Dengelegi szerint a katolikus egyház kétszínű játékot űzött eddig: egyrészt a hivatalos pápai megnyilatkozások alapján a Biblia olvasása valóban nem volt tilos (például IV. Pius pápa *Regulája* szerint), ugyanakkor az alsóbb egyházi szervek senkinek sem engedélyezhették még a Szentírás birtoklását sem. Dengelegi szerint Káldi valójában mindenkinek szeretné megtiltani a Biblia olvasását, de mivel ezt már nem teheti, ezért azzal érvel, hogy az veszélyeket rejt magában. Ez a kijelentés viszont ellentmondásra vezet: ha a Biblia olvasása veszélyes, akkor miért engedik meg; ha viszont nem veszélyes, bárki szabadon gyakorolhatja! Káldi szerint a Szentírásban nincsen parancs Isten szavának olvasására, Dengelegi azonban úgy véli, a Bibliában a szöveg *szelleméből* következő parancsok is vannak, ez pedig azok közé tartozik. A prédikátor következtetése így szól: Isten egyeseket a Szentírás olvasása által, másokat anélkül üdvözít – vagyis nem kizárólag úgy, mint egykor a régieket –, Káldi pedig nem kritizálhatja az ő szándékát. Dengelegi végül kijelenti, a Biblia tanulmányozásához nem szükséges a tanítók segítsége.

A *Vulgata* feltételezett toldásaival kapcsolatban Dengelegi felrója, hogy a katolikusok az Ószövetség tekintetében vitás kérdések esetén a *Septuaginta* szövegét követik. A *Rövid anatómia* a fordító által betoldott magyarázatokkal kapcsolatban is ellentmondásra hívja fel a figyelmet: Káldi éppen azzal büszkélkedett korábban, hogy a katolikusok még glosszákat sem írtak a Bibliához, itt pedig arról van szó, magába a szent szövegbe toldottak be embertől származó szavakat. Dengelegi természetesen egész könyveket is a bővítések közé sorol – Tóbiás, Judit, Eszter könyvét stb. –, hiszen a protestánsok ezeket nem tartják protokanonikusoknak. Dengelegi a deák Biblia csonkításával kapcsolatban megjegyzi: ezeket az úgynevezett „felesleges részeket” számos katolikus Biblia-kiadás is tartalmazza, elhagyásuk tehát nem indokolt. Az egyházatyákra való hivatkozást azért

nem fogadja el, mert ők nagyon sok mindentről nem írtak, ami ennek ellenére benne van a Szentírásban. A fejezetet Dengelegi annak megállapításával zárja, hogy nagy bűn a Biblia meghamisítása, de még nagyobb az ilyen Szentírást hitelesnek mondani. A *Rövid anatómia* szerint a Szentírásban vannak olyan homályos részletek, amelyeket egyáltalán nem lehet értelmezni. Ez azonban nem veszélyezteti üdvösségünket, miként a Biblia szövege mögött rejtőző teológia némely pontjának megfejthetetlen titokzatossága sem. Filológusként Dengelegi itt arra hívja fel a figyelmet, hogy ószövetségi szöveget nem a görög nyelvű változatból, hanem a héberből kell fordítani, s hogy ennek alapján a *Vulgata* nem méltó arra, hogy egyformán hitelesnek tartsák a héber–görög eredetivel. Károlyi szerint a Szentírás szövegét meghamisították a pápisták, s ezzel Dengelegi is egyetért, hiszen minden héber és görög nyelvű kézirat a protestánsok Bibliájának szövegével egyezik meg. Ráadásul maguk a katolikusok is bevallották, hogy többször kellett kiigazítaniuk Szentírásukat – az ősi szövegeknek megfelelően. Károlyi azzal is vádolta a katolikusokat, hogy a *Vulgata* szövegét saját teológiájuk tanításához szabták. Dengelegi szerint a Károlyi által említett részletek valóban egytől egyig hamisítások. Érvelésében – Káldihoz hasonlóan – ő is az egyházatyák írásaira hivatkozik, s felteszi a kérdést: szabad-e Káldinak azokat felülbírálni?

Dengelegi ezután áttér a Károlyi-féle Biblia védelmére. Káldi első érve szerint a gönci prédikátor új Bibliát „koholt”. Dengelegi ekkor az atyákra hivatkozik, akik senkit nem kötöttek valamely Szentíráshoz, hiszen korukban – számukra természetes módon – többféle szövegváltozat is létezett: ennek most sem kellene másképp lennie. Dengelegi úgy véli, Károlyi nem akart ugyanolyan méltóságot szavainak, mint a Biblia szövegének – ez csupán Káldi rágalma. A forrásokkal kapcsolatban annyit jegyez meg, hogy Szent Jeromos is számos munkát felhasznált fordításának készítése során, ráadásul a Károlyi által konkrétan megnevezett források egyáltalán nem olyan rosszak és hamisak, mint amilyeneknek Káldi tartja őket. Az *Oktató intés* azt is felröptette Károlyinak, hogy sok helyen megtoldotta magyar nyelvű Szentírását. Dengelegi kijelenti: senki nem állította, hogy a gönci prédikátor fordítása hibátlan, egyébként pedig a Káldi-féle Biblia sokkal több és súlyosabb tévedést tartalmaz, mint a református Szentírás. Dengelegi szerint nincs olyan protestáns Biblia-kiadás, amelyben ne eltérő betűvel szedték volna a toldásokat, miközben a katolikusok ebben az esetben is éppen azt teszik a maguk Szentírásával, amit Károlyinál kifogásolnak: nem jelölik meg benne szövegjavításait. A Biblia megcsonkításával kapcsolatos Káldi-féle vádat Dengelegi Kajetán bíborosra (1567–1616), Montanusra (1596–1676) és más katolikus teológusokra hivatkozva igyekszik megválaszolni. Szerinte ők mindnyájan apokrifeknek nevezik Tóbiás, Judit, Eszter és mások könyveit. Dengelegi végezetül Szent Péter apostol szavait idézi Káldi emlékezetébe, melyek szerint minden hiteles könyv a próféták tollából származik – márpedig a vitás sugalmazottságú könyvek jóval az utolsó próféta halála után keletkeztek. Dengelegi szerint a Vizsolyi Bibliát Káldi azért vádolja homályossággal, mert így szeretné elpalástolni a *Vulgata* hasonló fogyatkozásait. A vitatott részletekkel kapcsolatban annyit jegyez meg: Károlyi fordítása pontosan megegyezik Pagninus és Montanus katolikus Bibliájával, tehát ha van Szentírás, amelyik hamis, akkor a Káldié az. A *Rövid anatómia* következő részében

Dengelegi azt vizsgálja, hogy meghamisította-e Károlyi a Bibliát vagy sem. Véleménye szerint Káldi nevetnivalóan jelentéktelen dolgokat kifogásol Károlyi szövegében. Úgy gondolja, ezek az eltérések nem érintik sem a hit, sem az erkölcs dolgait. Számos példát hoz, melyek azt bizonyítják, éppen Káldi fordítása az, amelyik hemzseg az ilyen hibáktól, még más katolikus Bibliákkal összevetve is.

Dengelegi a *Rövid anatómia* utolsó előtti részében a Szentírás szövegéhez illesztett Károlyi-féle glosszákat igyekszik megvédeni Káldi szigorú és súlyos vádjaitól. Dengelegi alapelveként szögezi le: ha a glosszákból van is hamisság, az a Biblia igazságát és tisztaságát nem sérti. Ezután a szerző ugyanúgy veszi sorra az egyes teológiai problémákat, ahogyan Káldi tette az *Oktató intézés* lapjain. A szabad akarattal kapcsolatban Dengelegi azt állítja, hogy annak létezését a reformátusok sem tagadják, csupán akkor, ha valaki már megátalkodott a bűnben. A jó cselekedeteknek az üdvösség elnyerésében betöltött szerepéről szólva Dengelegi tagadja azok jelentőségét, hiszen a gyermekeknek sincsenek érdemeik, mégis üdvözülnek. A purgatórium létezését – Káldi ellenében – Dengelegi továbbra is kétségbe vonja, hiszen még Bellarmino is elismeri, hogy nincsen rá bizonyíték: a Biblia szerint csak pokol és mennyország van. Az evangéliumi tökéletesség eszközei közül elsőként a szüzesség kérdése kerül szóba. A gazdag ifjú példájával kapcsolatban Dengelegi úgy véli, hogy nem a szegénység az igazi erény, hanem annak vállalása, vagyis Isten akaratának önkéntes és szívből jövő teljesítése. A keresztségről szólva Dengelegi azt mondja, hogy a szentség felvétele során nem a vízzel való leöntés szertartása tisztít meg, hanem maga Krisztus. A református prédikátor szerint az úrvacsora színeiben a Fiúisten teste és vére nincs jelen valóságosan. Az utolsó kenetet Dengelegi azért nem tartja szentségnek, mert nem Jézus alapította. A papi hivatalról szólva csupán annyit jegyez meg, hogy annak igazi meggyalázói maguk a katolikus papok. A bőjtöléssel kapcsolatban Dengelegi azt állítja, hogy a protestánsok egyáltalán nem ellenzik, sőt dicsérik az önmegtagadásnak ezt a fajtáját – noha szükségesnek tartják imádsággal is kiegészíteni azt. A parancsok megtartása nem nehéz, mégis lehetetlen, hiszen senki sem büntetlen – állítja Dengelegi. A szentek meggyalázására vonatkozó vádat határozottan visszautasítja, de kiemeli: a szentek is követtek el bűnöket. Dengelegi ezután még kifejti, hogy – Káldival ellentétben – nem hisz sem az őrangyalokban, sem Péter primátusában. Arról pedig, hogy Isten minden embert üdvözíteni akar, nem a protestánsok beszéltek először – írja Dengelegi, és sorra veszi Szent Pál erre utaló kijelentéseit. Végezetül annak a véleményének ad hangot, hogy a kiközösítés hatalmát veszedelmes dolog egy emberre bízni.

A *Rövid anatómia* utolsó részében Dengelegi elismeri, hogy Károlyi Bibliájában lehetnek hibák, de hozzáteszi: súlyos tévedések nincsenek a műben. A könyv végén pedig azért könyörög a szerző, hogy minden ember eljuthasson az igaz istenismeretre.

A 17. század hitvitáiban részt vevő teológusok – a vitairadalom hagyományainak és alapelveinek megfelelően – műveik megírásához jelentős mértékben felhasználták tudós elődeik és kortársaik munkáit. Állításaik bizonyításakor általában szívesen hivatkoztak

nagy tekintélyű hittudósok korábban megfogalmazott véleményére – Káldi és Dengelegi azonban különböző módon és mértékben élt ezzel a lehetőséggel.

A két szerző idézési technikája mindenesetre igen hasonló: a teológiai szakirodalmat mindegyikük kétféle módon használja fel. Röviden ezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy Káldi és Dengelegi jelzett hivatkozásaikkal vagy *bizonyítják*, vagy csupán *illusztrálják* állításaik igazságát. Az előbbi módszer szerint Káldi és Dengelegi nemcsak az idézett szerző nevét jelöli meg pontosan, hanem a lapszálon közli a hivatkozott részlet lelőhelyét is: a mű címét, a fejezet sorszámát stb. A hivatkozás másik módja, hogy az idézett tekintélynek csupán a nevét írják le, s a hivatkozott szakasz lelőhelyét nem. A többféle idézési technika használatának kérdésében Bitskey István igen meggyőzően érvelt.¹⁹ Ha a szerző nagyon pontos helymeghatározást adott (jelezte a részlet fejezeten belüli elhelyezkedését is), akkor nyilvánvalóan a közelmúltban maga is olvasta a művet, hiszen a florilégiumok forrásmegjelölése nem volt ilyen pontos. Amikor a szerző a lelőhelyet csupán fejezetnyi pontossággal közölte, akkor a helymegjelölés bizonyosan egy szentenciagyűjteményből való. Végezetül pedig, ha a hivatkozás csupán egy-egy névre történt, akkor a szerző valamely – az emlékezetében még halványan élő – régebbi olvasmányélményét dolgozhatta bele művébe. A hitviták résztvevői a hivatkozások összeállításához segédeszközöket is felhasználtak. Ennek alapján a művekben szereplő idézeteket a szerzők két forrásból meríthették. Az első forrást maguk a hivatkozott teológiai munkák alkotják – ennek jelentősége azonban nem túl nagy, hiszen kevés ember képes megjegyezni mindazt, amit élete során olvasott. A második csoportba a már említett szentenciagyűjtemények és florilégiumok, illetve bibliai idézetek esetében a konkordanciák tartoznak, melyek a 17. században igen divatosak voltak, használatuk pedig széles körben elterjedt.

Káldi és Dengelegi forrásainak számbavételekor az általuk felhasznált munkákat – elfogadva Bitskey István felosztását – öt csoportba soroltuk.²⁰

Az *Oktató intés* szövegében a szentfrási idézetek nyilvánvalóan a legfontosabb bizonyítékokat szolgáltatották Káldi érveléséhez. Ezt jelzi a bibliai citátumok nagy száma is, hiszen összesen százhuszat használt fel belőlük. Az idézetek túlnyomó része – hetvennégy – az Újszövetségből származik. A konkrét számadatokból kitűnik: Káldi elsődleges újszövetségi forrásai az evangéliumok (36) voltak, de Szent Pál leveleit (26) is gyakran idézte. A negyvenhat ószövetségi citátum szintén fontos szerepet kap Káldi érvelésében. Az idézetek könyvek szerinti megoszlásából kiderül, hogy Káldi legfontosabb ószövetségi forrásai az irodalmi jellegű (18) és a történeti könyvek (17) voltak. A bibliai idézetek kiválasztásában Káldit a konkordanciák mellett valószínűleg Nicolaus Serarius (1555–1609) mainzi jezsuita exegéta *Opuscula theologica* (1611) című könyve is segíthette. Erre utaló halvány bizonyíték, hogy a könyv a maga korában hallatlanul népszerű volt – Pázmány is szívesen használta²¹ –, másrészt pedig tudjuk, hogy Káldi személyesen

¹⁹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979, 53–57 (Humanizmus és Reformáció, 8).

²⁰ *Uo.*, 57–86.

²¹ BITSKEY, *i. m.*, 61.

olvasta és jól ismerte Serarius műveit, hiszen az *Oktató intéés* lapjain több hivatkozással is utalt ezekre, melyeknek helymegjelölése egytől egyig maximálisan pontos.

A jezsuita bibliafordító által felhasznált források második csoportját az antik irodalomból átvett anyag, egészen pontosan három ilyen idézet jelenti. A vitairat első fejezetében két Cicero-szakasz olvasható, az egyik a *De divinatione*-ből, a másik pedig a *De natura deorum*-ból. Mindkét szakasz Isten létének a természetben megtapasztható bizonyítékairól értekezik. A harmadik idézet az idősebb Seneca *Liber I. Suasoriarum* című munkájából származik. A vitairat második fejezetébe beillesztett rövid részlet így szól: „Cicerónak illendő dicsérésére más Cicero kívántatik” – vagyis a Biblia dicséretére leginkább éppen a Szentírás szavai alkalmasak.

Káldi hivatkozásainak harmadik csoportját az ókeresztény egyházatyák műveiből vett idézetek alkotják. Az *Oktató intéés*-ben felhasznált forrásoknak igen jelentős része tartozik ide, hiszen a patrisztikus irodalom volt a hitviták egyik legkedveltebb fegyvere. Káldi szívesen hivatkozik a legnagyobb, de az ismeretlenebb nevű egyházatyákra is. Ugyanakkor azt is észre kell venni, hogy ezek a hivatkozások elsősorban nem bizonyító, hanem *illusztráló* jellegűek. Az egyházatyák közül talán legtöbbször Szent Ágoston neve jelenik meg az *Oktató intéés* lapjain, akinek Káldi összesen hét könyvét idézi. A vitairatban felhasznált művek a következők: *Considerationes (Enarrationes) in Psalmum 90, De bono perseverantiae, Liber de doctrina Christiana, De Civitate Dei, De Sancta Virginitate, Liber contra Faustum* és *De opere Monachorum*. Szent Ágoston – a Bibliáról szólva – szilárdan állítja: a Szentírás Isten „kezével” íratott az emberek számára, s ezért annak szövegét, a könyvek mennyiségét és sorrendjét nem szabad megváltoztatni; egy másik helyen pedig meggyőződéssel vallja a Makkabeusok könyveinek isteni sugalmazottságát. Az *Oktató intéés* lapjain Káldi szívesen idézi Szent Jeromos műveit: elsősorban leveleit (*Epistola ad Paulinum, Epistola 103, Epistola ad Eustochium*) és apologikus műveit (*Liber contra Iovinum*). Jeromos drágakőnek nevezi a Szentírást, amit nem szabad mindenkinek a saját feje szerint értelmezni; filológiai szempontból pedig hiteles forrásnak ismeri el a szamaritánusok *Pentateuchus*-át. Káldi a keleti egyházatyák műveit is szívesen idézi vitairatában, s közülük elsősorban Aranyászájú Szent János prédikációit kedveli (*Homilia 2 et 3*). A tőle származó idézetek főként a Szentírás méltóságát és hasznos voltát hirdetik. Az eddig felsoroltakon kívül természetesen még számos más ókeresztény szerző műveit is idézik az *Oktató intéés* lapjai, akik közül talán Szent Gergely (*Epistola 84 ad Theodorum, Liber 4 Moralis*), Szent Iréneusz (*Liber 4*), Szent Ince (*Epistola 3 ad Exuperium*) és Szent Ambrus (*Liber 2 de Cain*) a legismertebbek.

Káldi hivatkozásainak negyedik csoportját a skolasztikus szerzők műveiből vett részek alkotják. Ezek száma meglepő módon szinte elhanyagolható az *Oktató intéés*-ben, talán csak Szent Anzelm nevét kell feltétlenül megemlítenünk. A jezsuita oktatásban fontos szerep jutott a skolasztikusoknak, Káldi mégis alig idéz tőlük valamit. Ennek taktikai okai lehetnek: egyrészt Káldi igyekezett olyan tekintélyekre hivatkozni, akiknek nagyságát a protestánsok is elismerték, s ezért szavaikat nem vonhatták kétségbe – ezek az ókeresztény egyházatyák voltak –, másrészt pedig igyekezett elkerülni a felesleges polemizálást, amit a skolasztikus teológia idézése támasztott volna. Ez is bizonyítja, hogy

Káldi az *Oktató intéssel* nem elsősorban vitatkozni akart, célja egy, a bibliafordítás kérdéseiről szóló szaktudományos jellegű összefoglalás megírása volt.

Az *Oktató inté*s megírásához felhasznált források utolsó csoportját a 16. és 17. századi teológusok művei alkotják. Káldi műveiben ezek száma – arányaiban is – igen jelentős. Protestáns szerzők könyveiből átvett idézeteinek egyike az *Asztali beszélgetésekből* származik, melyben Luther a Szentírás önálló értelmezésének erkölcsi és teológiai vesztélyeire hívja fel a figyelmet. Egy másik részlet Théodore de Bèze tollából származik (*Icones*), melyben a szerző a Vatablusnak (a héber nyelv párizsi professzora I. Ferenc idejében) tulajdonított Biblia-kiadás szerzőségének kérdését igyekszik tisztázni. Szólunk kell egy Kálvin-idézetről is, mely az *Institutiones Religionis Christianae*ből származik, és Szent Ágoston teológiai tekintélyét hirdeti. Káldi láthatóan szívesen válaszol protestáns vádakra protestáns szerzők szavaival, ezért idézi vitairatában az eddigieken túl Joannes Drufus (1550–1616, holland származású, cambridge-i nyelvész professzor) és Albericus Gentilis (1550–1611, itáliai származású professzor) műveit is – például a *Liber de Latinitate Vulgata versionis* –, melyekben a szerzők tanúságot tesznek a *Vulgata* tisztaságáról és épségéről. A források külön csoportjaként meg kell említenünk néhány hebraista szerzőt is. Káldi említést tesz Tremellius (1510–1580, itáliai zsidó származású hébernyelv-professzor) bibliafordításáról, a Vatablusnak tulajdonított Szentírásról, és hivatkozik a nápolyi születésű (16. század), ferences teológus Galatinus *De Arcanis Catholicae veritatis* című, valamint Genebrardus (1537–1597, francia származású, ferences rendi hebraista) *Chronologia in Melchisedech* (...) című könyvére. Az eddig felsoroltakon kívül Káldi számos, más vallású kortárs teológust is idéz, de ezek mögött többnyire semmilyen jegyzetanyag – tehát forrásmegjelölés – nem áll. Az *Oktató inté*s lapjain természetesen megjelennek a kortárs katolikus hittudósok munkáira vonatkozó hivatkozások is. Közülük a legtöbbet idézett tekintély Roberto Bellarmino jezsuita szerzetes. A hírneves teológus főműve a *Disputationes de controversiis fidei* című könyv, melynek Káldi több részletét is idézi. Ezek a hivatkozások azonban nem a szentírástudományhoz kapcsolódó kérdéseket tárgyalnak, hanem dogmatikaiakat – ezért számunkra kevésbé érdekesek. A vitairat lapjain gyakran találkozunk egy másik jezsuita hittudós, Cornelius a Lapide (1556 k.–1637) nevével is. A leuveni exegézis-professzortól származik egyébként az *Oktató inté*s leghosszabb, szó szerint átvett idézete is, melyben a szerző egy Joel próféta könyvéből való, homályosnak tartott részlet értelmét igyekszik feltárni. Egy másik Lapide-idézet pedig (forrásmegjelölés nélkül) szükségesnek tartja a Biblia szövegében előforduló felesleges ismétlések kihagyását a fordításokból. Káldi természetesen kevésbé ismert katolikus teológusok műveit is felhasználta vitairatában. Így például hivatkozik Pagninus Santes (1478–1548) itáliai születésű, domonkos szerzetes zsoltafordítására vagy Nicolaus Serarius *Prolegomenon Bibliae* című könyvére is. Káldi vitairatának hivatkozásaival kapcsolatban kiemelten kell szólnunk az egyetlen magyar forrásról, Pázmány Péter *Isteni igazságra vezérlő kalauzáról*. Bizonyos, hogy a mű jelentősen hozzájárult az *Oktató inté*s koncepciójának kialakításához, de Káldi leghatásosabb teológiai érveinek megtalálásához is. Mindezek és Dengelegi forrásainak vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a *Kalauz* katolikusok és protestánsok számára egyaránt olyan szellemi kon-

textust jelentett, amelyre alapozva meghatározhatták saját teológiai felfogásuk egyházi kötődéseit, illetve a különböző keresztény vallások hitelveinek azonos elemeit és eltéréseit.

Káldi forrásainak vizsgálatából a következő tanulságokat vonhatjuk le. A jezsuita teológus az *Oktató intézés* megírásakor egyszerre támaszkodott a Bibliára, az egyházatyák, valamint a kortárs teológusok munkáira. Könyvéhez igen sok szakmunkát használt fel, a vitairat szövegébe beillesztett idézetek és hivatkozások túlnyomó részét pontosan jegyzetelte. Nemcsak az ismert és neves hittudósok munkái, de a kisebb jelentőségű, kevésbé ismert szaktudósok írásai is formálták Káldi vitairatának anyagát. Mindezek arra mutatnak, hogy az *Oktató intézés* szerzője a kor tudományos igényének megfelelő színvonalú művet akart alkotni vitairatának megfogalmazásakor: összegezni és saját fordítói tapasztalataival gazdagítani is akarta a katolikus bibliatudományt.

Dengelegi *Rövid anatómiájában* a Szentírásból vett idézetek száma – nyolcvankettő – a könyv terjedelméhez viszonyítva igen kevésnek tűnik. Ezeknek túlnyomó többsége az Újszövetségből származik, számuk hatvanhét. Az egyes könyvekre vonatkozó adatok jól mutatják: Dengelegi elsődleges újszövetségi forrásai a páli levelek (33) és az evangéliumok (20) voltak. A *Rövid anatómia* Ószövetségből származó idézeteinek száma csupán tizenöt. Ilyen kevés adatból igen nehéz bármilyen következtetést levonni, de figyelmet érdemel a zsolttárok (4) és a történeti könyvek (2) háttérbe szorulása Káldi művéhez képest.

Dengelegi művében jóval több antik irodalmi anyagot találunk, mint Káldinál, de még ez sem nevezhető soknak. A *Rövid anatómia* ajánlásában Platón-idézet szerepel, a Phaidrosz athéni filozófusról szóló könyvből. A vitairat első részében Dengelegi egy alkalommal Arisztotelészt idézi (*Liber de mundo*), akinek szavai szerint: „semmi halandó természet Istent nem láthatja.” A *Rövid anatómia* szövegébe három Cicero-idézet is bekerült. Egy-egy részlet a *De natura deorum*ból (Isten megismerésének útjáról), a *Pro Archia poetá*ból (a görög nyelv „közönséges” voltáról), illetve a *Pro Laelió*ból (a tettes bűnének súlyosságáról). A vitairat lapjain egy Horatius-versrészlettel, illetve két Senecától származó idézettel is találkozunk.

Az ókeresztény egyházatyák közül Dengelegi legtöbbször Szent Ágostont citálja könyve lapjain. A vitairatban a következő ágostoni művekből találunk részleteket: *Magyarázatok az 55. zsolttárhoz*, *De Civitate Dei*, *Liber de doctrina Christiana*, *Epistola 86*, *Enchiridion* stb. Ezek az idézetek Isten örökkévalóságát hirdetik, s azt fejtegetik, hogy aki a Szentírást olvassa, az Teremtőjével beszélget. Szent Ágoston szerint a Bibliának számos szövegváltozata van (nincs tehát egységes, kötelező szövege), de ezek közül csupán a héber–görög nyelvű hiteles. Azokat a könyveket pedig, melyek a zsidó kánonban nem szerepelnek, egy helyen „erőtleneknek” nevezi. A *Rövid anatómia* lapjain Szent Jeromostól három idézet szerepel, ám közülük egyik sem foglalkozik szentírástudományi kérdésekkel. Dengelegi Szent Cipriántól vett citátuma szerint: aki büntelennel tartja magát, az lelkileg vak és szívében gögös. A patrisztikus források között szólnunk kell Aranyszájú Szent János prédikációiról is – *Homilia de Lazaro*, *Homilia 9*, *Homilia 19* –, amelyek többek között az elmélkedés és a Biblia-olvasás fontosságára hívják fel a ke-

resztények figyelmét, tudván, hogy a gonosz cselvetései ellen a Szentírásból kell fegyvert venniük. Noha nem tartozik a teológiai munkák közé, de meg kell említenünk Dengelegi forrásai között Euszébiosz *Historia Ecclesiastica* című könyvét is, amely hitet tesz a héber–görög nyelvű Biblia-szöveg egyedül hiteles volta mellett.

A skolasztikus teológia képviselői többször idéztetnek Dengeleginél, mint Káldinál. Az Aquinói Szent Tamástól vett részlet (a *Summa contra Gentiles* című könyvből) arra tanít, hogy Isten minden rendbéli embert üdvözíteni akar. Szent Anzelmtől két részlet is olvasható a *Rövid anatómiában*: az egyik a jó cselekedetek érdemszerző erejét vonja kétségbe; a másik pedig azt állítja, Krisztus nem a teljes szegénységet, hanem csupán az ő életszentségének követését várja el híveitől.

A *Rövid anatómia* 16. és 17. századi forrásai között igen gyakran szerepelnek katolikus teológusok írásai. Bellarmino *Disputationes de controversiis fidei* című írására Dengelegi több mint tízszer hivatkozik, melyek közül néhány egy-egy homályos szentírási részletet igyekszik értelmezni. A többiben szó esik a Bibliát latin nyelvre fordító régi teológusok munkáinak hibáiról, a nemzeti nyelvű fordítások tilalmazásának okairól vagy éppen a hit üdvözítő erejéről. Dengelegi szívesen idézi Pázmány Péter műveit is. Az *Ad Bihar* című iratból hat részlet, a *Contra Balduinum* című könyvből pedig egy szakasz került be a vitairatba. A Pázmánytól származó idézetek tanúságot tesznek a katolikus egyház hitbéli egysége mellett, beszélnek az üdvözülés útjáról, a jó cselekedetek fontos szerepéről. Egy részletben Pázmány arról nyilatkozik, hogy a *Vulgata* Bibliát a tridenti zsinat sem tette autentikussá – Káldi állításával ellentétben. A *Rövid anatómiában* a *Kalauz* nem jelenik meg konkrét forrásként, de a szerző számtalanszor hivatkozik rá, s nem éppen hízelgő szavakkal. Dengelegi olykor kisebb hírű jezsuita teológusok műveit is idézi. A citált szerzők között előfordul Becanus (1561–1624, jezsuita szerzetes, II. Ferdinánd udvari papja) neve. Azoristól négy részletet vett át könyvébe, melyek az *Institutiones morales*ből és más írásokból származnak. Azorius szerint minden tudatlan embert el kell tiltani bármely nyelvű Szentírás olvasásától. Dengelegi egy alkalommal Gordonus Huntleus (1543–1620, skóciai születésű jezsuita hebraista) *Epitoma* című könyvét is idézi, mely azt állítja, a zsidók szándékosan vesztegették meg a héber nyelvű bibliai szövegeket, nem sokkal a *Vulgata*-fordítás megszületése után. Osorius (†1594, spanyol jezsuita erkölcstudós) egyik prédikációja (*Dominica 4 post Pentecostem*) az isteni parancsok megtartásának nehézségéről elmélkedik. A *Rövid anatómia* lapjain más katolikus teológusok nevével is találkozunk. Előkerülnek Pagninus és Montanus bibliafordításai, illetve olyan munkák, melyeket pápák írtak. Így például Aeneas Sylvius történeti írásai (*Historia 5*, a bibliafordítások szükségességét hirdető mennyei sugallatról), VII. Gergely egyik könyve és IV. Pius pápa *Regulája* (a Szentírás lefordításának tilalmáról). Dengelegi *Rövid anatómiájába* a lutheri *Asztali beszélgetésekből* egy részlet került be, mely az emberi szabad akarat kérdését vizsgálja. A Kálvintól származó két *Institutiones*-idézet egyike szerint az üdvösség nem a jó cselekedetek jogos jutalma, hanem ajándék; a másik részlet pedig kollektív jogként értelmezi a kiközösítés büntetésének gyakorlását. Dengelegi egyetlen kortárs magyar protestáns teológiai forrása Milotai Nyilas István *Agendája* volt, melynek idézett részlete a házasság erkölcsével kapcsolatos

református tanítást foglalja össze. Természetesen Dengelegi még néhány más protestáns teológus – Rainoldus (1549–1607, angol hittudós és filológus), Vithakerus (1548–1595, angol teológus) stb. – műveit is citálja vitairata lapjain, de megfigyelhető, hogy könyvéhez sokkal nagyobb arányban használta fel katolikus hittudósok írásait, mint protestáns teológustársainak munkáit: inkább van szüksége vitatható tételekre, mint bizonyító érvekre.

A *Rövid anatómia* forrásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Dengelegi elsősorban az ókori egyházatyák és a 16–17. századi katolikus teológusok műveire támaszkodott könyvének megírásakor. Feltűnő, hogy a vitairat terjedelméhez, illetve a feldolgozott teológiai és filológiai anyag nagyságához képest milyen kevés a felhasznált források mennyisége. Úgy tűnik, Dengelegi nem tartotta szükségesnek, hogy állításai igazságát erős és meggyőző hivatkozásokkal bizonyítsa, hiszen kisszámú forrását is gyakran igen pontatlan helymeghatározással idézte: a *Rövid anatómia* filológiai apparátusa meglehetősen hiányos. Számos esetben előfordul, hogy a szerző csupán az idézett tekintély nevét közli a vitairat lapjain, s magáról a közölt részletről semmilyen közelebbi információt nem ad. Az is megfigyelhető, hogy Dengelegi könyve igyekszik mindig a legnagyobb nevekre hivatkozni, s a kisebb híré kortárs teológusok munkái meglehetősen ritkasággal jelennek meg benne. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a *Rövid anatómia* a református bibliatudomány és általában teológia régi, alapvető tanításait közérthető módon és nem tudományos igényvel, eredeti gondolatok megfogalmazása nélkül kívánta rendszerezni. Dengelegi tehát nem tudományos szinten *előrevinni*, hanem csupán ismeretterjesztő stílusban *összefoglalni* akarta egyházának teológiáját, ez azonban önmagában is elég volt ahhoz, hogy átalakítsa a vitairat fogalmát: Dengelegi számára a propagandahatás helyett a tudományos eredmények terjesztése vált elsődlegesen fontossá.

Káldi és Dengelegi vitairatának tartalmi részét és forrásait alaposabban megvizsgálva részletes képet kaphatunk a katolikus és a protestáns bibliatudomány közös alapjairól, illetve eltérő tanításairól.

A bibliai tudományosság közös elemei általában az elmélet szintjére korlátozódnak. Mihelyt sor kerül ezek konkrét alkalmazására, rögtön kiderülnek a kétféle tanítás között feszülő ellentétek. A vitázó felek szavainak tanúsága szerint a katolikus és a református egyház egyformán vallja, hogy Isten tökéletes megismerése kizárólag a Biblia által lehetséges, amit éppen ezért nagy becsben kell tartani. A katolikusok – noha azt nyíltan sohasem fogalmazzák meg – elismerik Károlyi Gáspár már idézett szentírástudományi alapelveit. A két egyház egyformán vallja, hogy a Biblia szövege az idők folyamán romolhatott, s ezért javítani kell. Ugyanakkor mindketten nagy bűnnek tartják a szentírási szöveg bármiféle önkényes módosítását. A vitázó felek a Biblia tanításának helyes értelmezésével kapcsolatban elismerik, hogy az – egyes részletek homályos megfogalmazása miatt – gyakran igazi nehézséget jelent. Ez a korlátozott konszenzus igen fontos dolog, hiszen lehetővé tette a vitaanyag átalakulását: a dogmatikai kérdések előtérbe kerülését. A filológiai kérdésekben már sokkal kevesebb közös pontot találunk Káldi és Dengelegi véleménye között, mint az eddigiekben. Mindkét vallás képviselői elismerik, hogy a fordítás egyben értelmezést is jelent. Egyetértenek abban, hogy a Biblia szövege gyakran homá-

lyos és nehezen fordítható. Végül pedig egyformán elutasítják Ezdrás harmadik és negyedik könyvének kanonikusságát; s vallják, hogy a szentírási szöveghez illesztett gloszák nem tartalmazhatnak olyan magyarázatokat, amelyek szándékosan félreértelmezik és valamilyen teológiai tanítás erőltetett igazolására használják fel a Biblia szövegét.

Az *Oktató intés* és a *Rövid anatómia* lapjai azonban sokkal inkább szólnak a katolikus és református szentírástudomány eltérő tanításairól, mintsem annak közös alapjairól. Dengelegi szerint a Bibliát mindenkinek olvasnia kell, Káldi viszont a keresztény tanítás hallgatásának elégséges voltát bizonygatja. A református prédikátor a Szentírás lefordításának szükségessége mellett érvel, Káldi szerint azonban a népnyelvű változatok elkészítése nincs megparancsolva. A protestáns felfogás alapján a Szentírást mindenki olvashatja, és a Szentlélek vezetésével értelmezheti is; szemben a katolikusok véleményével, amely az egyháznak tartja fenn a Biblia értelmezésének kizárólagos jogát, s a híveknek csak papi felügyelettel és irányítással engedi azt meg. Káldi szerint a Biblia fordításának elkészítéséhez mindössze egy forrást szabad felhasználni, Dengelegi viszont egyszerre több forrás követését tartja célszerűnek. A katolikusok úgy vélik, helyes, ha minden hívő számára egy azonos szövegű Szentírás használata kötelező, míg a protestánsok senkit nem kötnek erővel egyetlen fordításhoz vagy kiadáshoz sem. A két vitázó teológus eltérően gondolkodik a deuterokanonikus iratokról is. Dengelegi ezeket nem tartja sugalmazottnak, Káldi ellenben igen erélyesen állítja a vitás könyvek isteni eredetét, és csupán „háttérbe szorulásukról” beszél. A két fél véleménye között azonban a legfontosabb ellentét az, hogy Káldi a *Vulgata* hitelességét fogadja el, Dengelegi viszont a héber–görög nyelvű eredetiét. A jezsuita teológus szerint az önmagában nehezen értelmezhető bibliai szöveget a fordító kiegészítheti, hogy az teljes legyen, Dengelegi azonban mélyen elítéli a hamisításnak ezt a módját. Káldi elfogadhatónak tartja magyarázatok beiktatását a szövegtestbe, a református prédikátor viszont tiltakozik ez ellen. A Káldi által feleslegesnek tartott ismétlések elhagyásával Dengelegi szintén nem ért egyet. A teológiai szempontból fontos idegen szavakat a katolikus bibliafordító eredeti nyelven közli, Dengelegi azonban csak magyar fordításban tartja azokat elfogadhatónak. A református prédikátor szigora odáig terjed, hogy még a szinonimák használatát is kárhoztatja, Káldi viszont ezt nem tartja hamisításnak. A többjelentésű szavak helyes értelmezése Dengelegi szerint kizárólag a szövegösszefüggés alapján történhet, a jezsuita teológus ellenben az egyházatyák könyveit tartja iránymutatónak ebben a kérdésben. Végül pedig ami a kánonnal kapcsolatban felmerülő problémákat illeti, Káldi a tridenti zsinat által is megerősített *Vulgata*-kánont fogadja el, Dengelegi azonban csak a zsidó Biblia kánonját tartja hitelesnek, s az abból hiányzó könyveket „toldásoknak” nevezi.

Az *Oktató intés* szerzője elsősorban a papoknak írt, de mindenképpen a teológia kérdéseiben járatos olvasóknak. Káldi számít az ő aktív közreműködésükre, együttgondolkodást és a gyakorlatban is megnyilvánuló reakciót vár el tőlük. Mivel Káldi tisztán elméleti művet alkotott – célja a tudományművelés volt –, ezért az olvasóktól joggal kívánt meg az átlagosnál nagyobb szellemi teljesítményt. Elvárásai szerint a tudományos művek közönségének széles látókörű, a tárgyalt kérdéssel kapcsolatos szakirodalmat jól

ismerő, tájékozott és önálló gondolkodásra is képes olvasókból kell állnia. A tudományos irodalom tehát – Káldi elképzelései alapján – az „értők” szűk körének szól, noha a megcélzott olvasók már nem kizárólag a papság soraiból kerülnek ki.

Káldi György tudományos nagyságát elsősorban abban kell látnunk, hogy túllépett azon a régi skolasztikus felfogáson, miszerint a teológia igazsága mindig a tudományok igazsága fölött áll. A vitás kérdések eldöntésekor nem hivatkozik dogmákra, csupán hihető, de megmagyarázhatatlan titkokra – érvei mindig hitelesek és a maguk módján egzaktak is. Bár a jezsuita teológus tudományfelfogása még mindig igen szűk körű (hiszen csak a vallás dolgait tartja igazán tudományos témáknak), és könyvében meglehetősen nagy az idézett tekintélyek szerepe – mégis önálló művet alkotott, mely fontos dokumentuma a magyar nyelvű tudományos irodalom kialakulásának.

Káldi tudományelméletének leglényegesebb pontjai a következők. A tudomány csak az értők szűk körének szól, az emberek többsége nem képes azt befogadni. A bibliai filológia kérdéseit a világi tudományok eredményeit felhasználva, meggyőző érvek széles körével kell megválaszolni, nem pedig dogmákra hivatkozva. Káldi számára a teológia, a bibliai filológia kumulatív jellegű tudomány, melynek „szakirodalmát” főleg a régi hittudósok munkái jelentik. Az *Oktató intézés* szerint a teológiai problémák megoldásához a szentírási érvek mellett a hittételek rendszerének szükségszerű következetességéből eredő belső összefüggéseket is fel kell használni. Káldi magas követelményeket állít a tudomány művelőivel szemben, s megköveteli a tudományos tételek ellenőrizhetőségét is. A Bibliához szerinte csak a tudósok által kitaposott úton szabad közeledni, noha ők sem tévedhetetlenek, és állandóan kontrollálniuk kell egymás munkáit. Az *Oktató intézés* szerint mindenben kételkednünk kell, egybe kell vetnünk az eltérő álláspontokat, s ennek alapján kialakítanunk a saját véleményünket. Káldi úgy véli, a tudományos igazság független az erkölcsöktől: számára a tudományos hitelesség két *egyenlő súlyú* feltétele az istenfélelem és a tudományokban való jártasság, sőt mintha éppen az utóbbira helyezne erősebb hangsúlyt.

Dengelegi tudományszemlélete jóval demokratikusabb volt a Káldiéénál. A református prédikátor a tudományt nem egy szűk körű elit belügyének tartotta, művével a lehető legszélesebb olvasókört célozta meg. Erre utal könyvében a köznapi magyar nyelv használata, a jegyzetapparátus minimálisra csökkentése és a latin nyelvű idézetek magyarra fordítása. Dengelegi nem várt el olvasóitól széles műveltséget vagy szakirodalmi tájékozottságot, hiszen vitáitát nem elméleti, hanem igencsak gyakorlatias céloktól vezetve írta meg, amint azt könyvének mottója is jelzi: „Nostra interest providere, ut populus non tam doceatur disputare, quam vivere, et assuescat cum suis potius vitiis, quam cum alienis opinionibus confligere.”²²

A *Rövid anatómiában* jóval kisebb a források szerepe, mint Káldinál, a hangsúly nem az eltérő álláspontok ütköztetésén, hanem egyféle vélemény, rendszer összefoglalásán van. Nyilvánvaló, hogy Dengelegi népnevelő szándékkal írta a *Rövid anatómiát*, s egyéni

²² A mottóul választott idézet Petrus Molinaeus (1568–1658) *Anatomen Armenianiomi et missae* című könyvének *Praefatiójából* való.

tudományszemlélete így vált az ismeretterjesztésre törekvő irányzat kialakulásának ösztönzőjévé.

Káldi és Dengelegi – hivatásuknál fogva – jól képzett és gyakorlott szónokok voltak, s ez, bár különböző mértékben, érezteti hatását a két vitairat lapjain is.

Káldi György prédikációit szívesen emlegetik Pázmány szónoklatainak közvetlen előzményeként.²³ Természetes, hogy a magas színvonalú retorizáltság megjelenik az *Oktató intése* szövegében is. Művének megírásával Káldi elsődleges célja az volt, hogy meggyőző erővel fejtsse ki tudományosan alátámasztott véleményét a bibliafordítás elvi kérdéseiről. Ez a célkitűzés alapvetően meghatározta a vitairat megírásához felhasználható retorikai és stilisztikai eszközök körét is.

Káldi *Oktató intése* tudatosan, nagy gonddal megszerkesztett mű, kompozíciója világos és előrehaladó. A vitairat fejezetei lejtéses szerkezetűek, vagyis a fő gondolat előre vetve szerepel bennük. Az egyes bekezdések igen szorosan és céltudatosan szerkesztettek. Káldinál az egyes témák kifejtése gyakran a prédikációk szerkezetét utánzó formában történik: a propositio–tractatio–definitio hármassága mindvégig jelen van az *Oktató intése*ben, de találunk példát a refutatio és az enumeratio szerkezeti elemének jelenlétére is. Káldi művének szövege erősen tagolt, a szerző nem kedvelte a hosszú bekezdéseket, ez szintén az áttekinthetőséget szolgálta. Az *Oktató intése* mondatai viszonylag hosszúak, sok közöttük a többszörösen összetett. Mivel Káldi jól és gördülékenyen írt magyarul, ezért nem bonyolódott bele a komplikáltabb részletek megfogalmazásába sem. A vitairatban szinte kizárólag kijelentő mondatok vannak, melyeknek legtöbbször teljes szerkezetű; a műben nagy a következtető, a magyarázó és a feltételes mondatok aránya. Mindezek a tudományos stílus sajátosságai. Szókincse válogatott és igen kifejező. Káldi kevés idegen szót használ művében, és kerüli a tájnyelvi alakok alkalmazását is; nyelve világos, gazdagon árnyalt és gazdaságos, csak ritkán kényszerül mondandójának körülírására. Az *Oktató intése* stílusa igen választékos. A műben egyszerre van jelen a komolyság és az ironia, a szöveg egésze azonban mentes a szélsőséges érzelmektől, a szerző igyekszik tárgyilagos maradni. A vitairatban a szépirodalmi elemek természetszerűleg háttérbe szorulnak, Káldi mégis számos esetben használ esztétikai értékű szóképeket, hasonlatokat, példákat, de a hétköznapi életből vett szólások és közmondások is megjelennek az *Oktató intése* lapjain.

Káldi az érvelési módszerek tekintetében sokat tanult skolasztikus elődeitől, akik a logikus gondolkodást nagyra tartották. A jezsuita bibliafordító érvelése – már csak a fejezetek lejtéses szerkesztési módja miatt is – deduktív jellegű, vagyis a szerző egy alaptételből kiindulva vizsgálja meg az egyes konkrét tényeket. Káldi az *Oktató intése*ben gyakran használ rejtett szillogizmusokat, és otthon van a dialektikában – még Dengelegi véleménye szerint is. A jezsuita teológus emellett változatosan alkalmazza a logikai ítéletek különféle fajtáit viszony, illetve módozat szerint. Káldi érvelése gyakran a protestáns teológusok ellentétesen értelmezhető írásainak egymással szembeni kijátszására épül.

²³ BRITSKEY, i. m., 22.

A jezsuita teológus mindezeken kívül szívesen alkalmazza a stilsztika más jellegű eszközeit is: a bővítést, a fokozást, a mellérendelő elemek halmozását, a párhuzamot és az ellentétet.

Dengelegi Péter *Rövid anatómiáján* sokkal kevésbé érződik a szerző szónoki tehetsége, mint Káldi könyvéén. A mű nyelvezete inkább kötődik a nehezkesebb írásbeliséghez, mintsem az élőszóhoz, s a retorikus vonás is kevesebb benne, mint az *Oktató intése*ben.

A *Rövid anatómia* szerkezete kissé homályosnak, rögtönzöttnek és előzetesen eltervezett koncepció nélkülinek tűnik – erre utal a könyv kétféle tagolása is. A vitairat fejezetei túlnyomóan lejtéses szerkesztésűek. A bekezdések kialakítása és elhatárolása gyakran ötletszerűnek látszik, hiányzik belőlük a kohéziós erő. A szöveg értelmezését néha igen csak megnehezíti az erőteljes tagolás hiánya. Dengelegi kedveli a bonyolult mondat szerkesztést, szívesen használ többszörösen összetett mondatokat. Ezek túlnyomó többsége – a műfajnak megfelelően – következtető, magyarázó és feltételes mondat. A könyvben természetesen a kijelentő mondatok aránya a legnagyobb, de számos felkiáltás és kérdő mondat is található a *Rövid anatómia* lapjain. A református prédikátor művének nyelvezete nehezkés és bonyolult, gyakran homályos. Szókincse kevésbé választékos és kifejező, mint Káldié, gyakran nem találja a megfelelő kifejezést, s ezért mondanivalójának körülírására kényszerül. Érdekes módon azonban a *Rövid anatómia* lírai részei – a fohászok – kifejezőbbek és erőteljesebbek, mint Káldinál. Dengelegi noha törekszik az idegen szavak elkerülésére, néha mégis rákényszerül azok használatára, stílusa igen távol áll az irodalmi választékosság követelményeitől. A *Rövid anatómia* sokkal erőteljesebb hangot üt meg, mint Káldi könyve. Dengelegi nem törekszik tárgyilagosságra, írásában szabad teret enged a gúnynak, az ironiának, sőt a dühödt átkozódásnak is. A szerző – noha nem halmozza a szónokias eszközöket – mégis gyakran megszólítja olvasóit, és számos esetben kiált fel könyve lapjain. A szépirodalmi elemek a *Rövid anatómiából* is hiányoznak, kivéve a már említett lírai jellegű könyörgéseket. Természetesen Dengelegi könyvében is olvasható néhány esztétikai értékű szókép, mondattani alakzat, szólás és közmondás, de ezek száma igen kevés, és szerepük sem hangsúlyos.

Dengelegi érvelésének éleselméjűsége semmiben nem marad el jezsuita vitapartnerének érvelése mögött. Káldihoz hasonlóan a deduktív érvelés módszerét követi. Jól ismeri a szillogizmusokat, s éles szemmel kimutatja azt is, ha Káldi téved azok használatában. Szívesen alkalmazza a különféle logikai alakzatok és ítéletek használatában rejlő lehetőségeket. Az egyes vitatott kérdésekkel kapcsolatos mondanivalóját gyakran a tételmondat(ok)-kifejtés-példák hármasságára épülő kompozíció keretében dolgozza föl. Dengelegi szívesen állítja egymással szembe a katolikus teológusok ellentétesen is értelmezhető véleményét – így igazolva saját állításainak igazságát.

Az *Oktató intése* és a *Rövid anatómia* – noha fontosabb sajátosságaikat tekintve már a tudományos jellegű irodalom körébe tartoznak – mégis ezer szállal kötődnek a vitairatok ősi műfajához. A hitvitákhoz pedig nemcsak a tudományos érvek, hanem a személyeket, a közösségeket érintő támadások is hozzátartoznak. Így volt ez a műfaj szóbeli és írásos változatában egyaránt. A vitairatokban megjelenő – gyakran ironikus hangvételű – vá-

daskodásoknak két nagy csoportját különböztethetjük meg. Az egyikbe az egyházi közösségeket érintő támadások tartoznak. Ezek általában – minden konkrétumot mellőzve – különféle erkölcsi kihágások és bűnök elkövetését róják fel az ellenfeleknek. A vádaskodások másik csoportja konkrét személyekhez kötődik. Ezek többnyire jóval drasztikusabbak az előbbieknél, s főként erkölcsi vádakat fogalmaznak meg, amellet, hogy szívesen ironizálnak a vitapartner tehetetlenségén, butaságán és elvakultságán is. Káldi és Dengelegi vitáiraiban számos példa található a támadások mindkét típusára.

Révai Sándor megfogalmazása szerint az *Oktató inté*s hangneme gyakran ironikus, de mindig ízléses.²⁴ Káldi vádjainak többsége konkrét személyekhez – Szenci Molnár Alberthez és Károlyi Gáspárhoz – kötődik. A jezsuita teológus Szenci Molnárral kapcsolatban csupán annyit jegyez meg, hogy gátlástalanul hízelkedik patrónusának. Káldi szerint Károlyi nem volt elég tájékozott a keleti nyelvekben, s egyébként is gyengék voltak képességei fordítói vállalkozásának elfogadható színvonalú teljesítéséhez. A jezsuita teológus úgy véli, ellenfele a kevélység bűnébe esve túldicsérte önmagát és művét, s ezért méltatlanná vált esperesi rangjára, noha saját hittestvéreivel szívesen kivételezne a mennyországban. Káldi a református egyházat is számos esetben támadja az *Oktató inté*s lapjain. Véleménye szerint a protestánsok erkölcstelének, kevélyek és megátalkodottak, nem kedvelik a bűnbánatot. Káldi azt is felrója ellenfeleinek, hogy nem tudnak csodát tenni, teológiájuk ellentmondásos, nem kedvelik a szenteket, és a Bibliát káromolják.

Dengelegi Péter *Rövid anatómiájának* személyeskedő támadásai semmiben nem maradnak el Káldi hasonló jellegű kijelentései mögött, sőt a szókimondó bátorság tekintetében még felül is múlják azokat. Vádjainak többsége Káldi személyéhez kötődik. Véleménye szerint a jezsuita teológus legnagyobb bűne az, hogy hazudik és mérget hint szavaival. Dengelegi meg van győződve arról, hogy Káldi „patvarkodása” elsősorban rosszindulatból, haragból és rossz szándékból táplálkozik. A református prédikátor ironiával szól Káldi szigoráról, jezsuitaságáról és feltételezett lelki meghasonlottságáról. Véleménye szerint ellenfele válogat a szentírási iratokban, amiket ráadásul rosszul is fordított le. Gúnyolódik Káldi vitáiraibanak gyenge érvein, ítéletein, átlátszó agyafúrtságán és naiv teológiai felfogásán. Dengelegi úgy érzi, a jezsuita hittudós elsősorban a pápáért harcolt könyvével, melynek egyik szakaszában – a református prédikátor szerint – a szerző még Istennek is parancsolni akart. Dengelegi természetesen a katolikus egyházat sem kíméli, s elsősorban morális kifogásokat hangoztat a pápistákkal szemben. Szívesen emlegeti a papok bűneit, a klerikusok világiasságát, a barátok erkölcstelenségét, de nem hagyja szó nélkül a katolikusok hízelkedő jellemét és gyakori köpönyegforgatását sem. A *Rövid anatómia* lapjain Dengelegi gúnyos haragjának áldozatává válnak a főpapok, maga Pázmány, de még az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* is.

Az imént felidézett részletek jól mutatják az *Oktató inté*s és a *Rövid anatómia* átmeneti jellegét: ezekben a művekben még egyszerre – noha különböző mértékben – van jelen a régi, szenvedélyes támadásra készítő beidegződések hatása és a tudományos jellegű tartalom által megkövetelt objektivitás, a tárgyilagos hangnem.

²⁴ RÉVAI Sándor, *Káldi György életrajza, Biblia-fordítása és oktató intése*, Pécs, 1900, 46.

Káldi *Oktató intése* – eddig tett összes megállapításaink alapján – a korszakban tudományos igényűnek számító munkák körébe tartozik. A vitairat megírásához a szerző terjedelmes szakirodalmi anyagot tanulmányozott át, de nem vált egyetlen teológiai irányzat szolgái követőjévé sem. Káldi elsősorban a jezsuiták (Bellarmino, Lapide, Pázmány) által kitaposott úton járt, amikor az ő egzaktásra törekvő és logikus teológiájukat követve, de egyszersmind önállóan gondolkodva igyekezett választ adni a protestánsok felvetéseire. Lépést tartott a legkorszerűbb nyugati hittudományi munkákban kifejtett elméletekkel. Nemcsak szentírástudománnyal foglalkozó írásokat idézett az *Oktató intése* lapjain, hanem dogmatikai és erkölcsstani témájú könyveket is. Káldi sikeresen ötvözte a külföldi szakirodalomban olvasott elméleteket saját fordítói tapasztalataival – így emelve magasabb tudományos szintre a magyar bibliai filológiát. Az *Oktató intése* méltó társa Pázmány korszakos jelentőségű *Kalauzának*, sőt szemléletében talán túl is mutat rajta.

Dengelegi *Rövid anatómiája* a népművelő-népszerű tudományos (ismeretterjesztő jellegű) művek sorába tartozik. A szerzőnek nem állt szándékában új elméletek felállítása vagy új érvek megfogalmazása a katolikusokkal szemben. Célja az volt, hogy közérthetően foglalja össze mindazt, amit a protestánsok már korábban elmondtak és leírtak a pápista vádakra. Dengelegi írói nagysága abban van, hogy ezt a feladatot nem a különféle könyvek összeollózásával végezte el, hanem egyéni és önálló munkát alkotott, melyben sajátos szemléletű és modern rendszerezését adta a mások által már korábban megfogalmazott hitvédelmi írásoknak. Dengelegi a *Rövid anatómiát* gyakorlati céloktól vezérelve írta meg, ezért a szakirodalmi hivatkozásoknak kevés szerepe van a műben. Ennek ellenére könnyen megállapítható, hogy Dengelegi könyve a református teológia ortodox irányzatának szemléletét tükrözi, noha nem mindig következetesen. Dengelegi *Rövid anatómiája* igen szerencsésen ötvözi a tudományos jellegű tartalom és a népszerű, közérthető forma kettőjét, helye Mikolai Hegedüs János puritánus népnevelő műveinek társaságában van.

Káldi és Dengelegi vitairatának sem jelentős hatása, sem pedig gazdag utóélete nem volt. Az *Oktató intése* és a *Rövid anatómia* új irányt szabhatott volna tudományos témájú irodalmunk fejlődésének, további hasonló jellegű munkák azonban még hosszú ideig nem születtek. Idővel pedig magáról a két vitairatról is megfeledkeztek.

Káldi *Oktató intése* mindössze egyszer jelent meg nyomtatásban. Noha bibliafordítását később számos alkalommal kiadták, a vitairatot ezekből már elhagyták. Káldi művét a feledés homálya borította be: nem olvasták és nem is idézték – még talán saját rendtársai sem. Bár az *Oktató intése* számos iskolai, egyházi és magánkönyvtárba bekerült, mégsem volt érzékelhető hatással a kortárs és a későbbi teológusokra, illetve azok munkáira.

Dengelegi *Rövid anatómiájából* ma már mindössze kilenc példány ismeretes. Nyilvánvaló, hogy az 1630. évi kiadás eredeti példányszáma sem lehetett túl magas. Ebből következően a református prédikátor vitairata még kevésbé lehetett hatással kortársai és a későbbi nemzedékek teológiai gondolkodására, mint Káldi műve. A *Rövid anatómiáról* hamar megfeledkeztek, nem olvasták, nem idézték és még részletek sem kerültek közlés-

re belőle. Az emlékezet azonban nemcsak a *Rövid anatómiával*, hanem Dengelegivel is igen mostohán bánt: ugyanúgy elfelejtették őt is, mint irodalmi örökségét.

Káldi György és Dengelegi Péter hitvitája nem csupán az irodalmi köztudatból hullott ki. A magyar nyelvű tudományos irodalom e két „öskövülete” mostanáig irodalomtörténetészeink figyelmét is elkerülte.²⁵ Kár lenne, ha az *Oktató intés* és a *Rövid anatómia* – szerzőikkel együtt – végleg feledésbe merülnének, hiszen saját értékeiken túl különös jelentőséget ad nekik a hazai teológiai irodalom fejlődéstörténetében elfoglalt helyük és a nyugat-európai összehasonlítást is biztosan kiálló korszerűségük.

²⁵ Századunk jelentős irodalomtörténeti szintézisei alig néhány szót vagy annyit sem vesztegetnek a két vitairatra. Vö. PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete*, III, Bp., 1931, 95–99, 160; *A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 138.